

Anca URSA
(Universitatea de Medicină
și Farmacie „Iuliu Hațieganu”,
Cluj-Napoca)

Spațiu și timp în comunicarea interculturală: particularități românești

Abstract: (*Cross-cultural Perspectives on Space and Time: Romanian Characteristics*) All international communities, especially student groups, are richer but also more eclectic, in Romania over the last two decades. The acquisition of intercultural competences is as important as the learning of Romanian language, through the effort of social and academic immersion of new residents. Part of nonverbal communication, space and time perception contributes to set good interpersonal relationships in the new cultural environment. Ignoring the specificity and the differences of a new culture could generate some malfunctions in communication. Therefore, the present study proposes a theoretical vision of these concepts, space and time in Romanian culture, followed by some useful activities and exercises for understanding the essential components: territoriality, social distance, personal space, private sphere, linear time, cyclic time, punctuality, delay, temporal rigidity, etc.

Keywords: *intercultural communication, personal space, monochronic time, polychronic time*

Rezumat: Comunitățile de străini, în special grupurile studențești, sunt tot mai bogate, dar și mai eclectice, în România ultimelor două decenii. Dobândirea competențelor interculturale este la fel de importantă ca însușirea românei, în efortul de imersiune socială și academică a rezidenților noi. Parte a comunicării nonverbale, percepția spațiului și a timpului contribuie esențial la stabilirea unor bune relații interpersonale în mediul cultural nou. Necunoașterea specificului și a diferențelor față de cultura proprie dă naștere unor disfuncționalități dificil de reparat în comunicare. Prin urmare, studiul de față propune o viziune teoretică asupra celor două concepte, spațiul și timpul la români, completată de activități interculturale utile pentru înțelegerea componentelor esențiale: teritorialitate, distanță socială, spațiu personal, sferă privată, timp liniar, timp ciclic, punctualitate, întârziere, rigiditate temporară etc.

Cuvinte-cheie: *comunicare interculturală, spațiu personal, monocronie, policronie*

Introducere

Specificitățile temporale și spațiale în comunicarea interculturală i-au preocupat în ultimul secol pe antropologi, pe sociologi, pe psihologi, pe urbanisti, dar mai ales pe cercetătorii din domeniul comunicării sociale și interculturale. Au apărut chiar și două discipline construite în jurul spațio-temporalității, proxemica și cronemica, inițiate de antropologul Edward T. Hall, cu origini în teoria Whorf-Sapir, a relativismului lingvistic, și în teoriile psihanalitice freudiene. Vom discuta în studiul de față câteva noduri în comunicarea cu românii, respectiv situațiile când posibilele desincronizări apar din specificul greu transmisibil al definirii spațiului și timpului. Rezultatele cercetărilor lui Hall sunt importante, dar în egală măsură ne par relevante teoriile culturale

românești cele mai cunoscute și mai asumate de imaginarul colectiv autohton. După o conturare teoretică și câteva imagini diacronice importante ale timpului și spațiului românesc, descriem patru activități interculturale, valabile pentru înțelegerea oricărei culturi, dar adaptate aici receptării corecte a comportamentului românesc, determinat de dimensiunile spațială și temporală. Scopul final declarat al interogării temei propuse este unul didactic, de facilitare a imersiunii studenților/rezidenților internaționali în România actuală, prin activități și exerciții didactice care să permită înțelegerea unui mediu cultural specific nou și empatia cu membrii lui.

Proxemică românească în comunicarea interculturală

Antropologul Edward T. Hall a făcut din spațiu și timp, acum mai bine de o jumătate de secol, două dimensiuni esențiale în comunicarea interculturală. De la volumul său, *The Silent Language*, niciun teoretician al multiculturalității nu a putut ignora aceste posibile obstacole în negocierea pragului dintre două culturi. Ele sunt componente ale ființei, „în afara conștiinței” (Hall 1979, 48), induse cultural. În urma studiilor asupra spațiului, desfășurate în Statele Unite, Hall a inventat proxemica, disciplină care urmărește comportamentul ființei condiționate de propriul spațiu, învățat cultural. Oamenii, afirmă el, țin cont de patru distanțe fundamentale: distanța intimă, de la contactul fizic direct până la 45 cm, distanța personală, între 45 de cm și 1,20 m, distanța socială, între 1,20 și 3,50 m și distanța oficială, mai mare de 3,50 m. Dimensiunile respective sunt valabile, reluăm, pentru lumea occidentală, SUA și Europa de Vest. Dar în țările latine – România aici inclusă – și în unele țări asiatice, distanțele respective se scurtează. Într-un studiu cultural mai recent, Ned Crouch discută sensul spațiului pornind de la o anecdotă: duminica dimineața, americanul coboară pe plajă, fericit că-și poate încărca bateriile, în liniștea spațiului aproape pustiu. Dar asta durează câteva minute, până când un mexican traversează cele câteva sute de metri de plajă liberă, pentru a se planta cu toată familia exact în spatele americanului, salutat vesel cu un politicos „Buenos dias”. Liniștea s-a dus, deci americanul își ia ceașca de cafea și prosopul și se întoarce la hotel, spre stupefacția mexicanului, care se simte discriminat. Nu e însă o problemă de maniere sau de culoare a pielii, e numai una de spațiu (Crouch 2004, 45-46). Dacă primul turist își definește locul necesar prin nevoile individuale, al doilea percepe zona personală ca teritoriu de grup: astfel se simte integrat social și protejat.

Dacă revenim la români, cea mai veche și mai cunoscută asociere culturală între spațiul locuit și psihismul locuitorilor aparține filosofului și poetului Lucian Blaga. În volumul mult discutat, *Spațiul mioritic*, din 1936, parte a Trilogiei culturii, el citește asocierea dintre oameni și loc printr-o grilă epistemologică, în care spațiul mioritic ondulat, corespunzător succesiunii deal-vale, reprezintă una dintre categoriile abisale ale sufletului românesc, răspunzătoare de sentimentul destinului. Eterna urcare și coborâre corespunde adâncurilor subconștientului, iar nostalgia orizontică reprezintă o comuniune misterioasă cu plaiul și strămoșii, esențializată în incipitul baladei Miorița, „Pe-un picior de plai/Pe-o gură de rai...”. Spațiul matrice definește sufletul românesc,

un concept mult contestat: „Cu acest orizont spațial se simte organic și inseparabil solidar sufletul nostru subconștient, cu acest spațiu-matrice, indefinit ondulat, înzestrat cu anume accente, cari fac din el cadrul unui anume destin. (...) Să numim acest spațiu-matrice, înalt și indefinit ondulat, și înzestrat cu specificele accente ale unui anume sentiment al destinului: spațiu mioritic.” (Blaga 1936, 21).

Mai recent, Andrei Oișteanu rediscută spațiul etnic simbolic, însă din perspectiva inversă, a românului care lasă o amprentă ontologică a locuirii concrete. Normele mitice și rituale, după care erau organizate așezările tradiționale, desenează un topos consacrat, ce pornește din centrul mundi, autohtonizat buricul pământului, vatra. Prin el trece axis mundi sau osia lumii, axă care unește și desparte deodată palierele cosmice. După stabilirea centrului, se trasa, în satul arhaic, perimetrul, hotarul circular, de obicei printr-o brazdă. Magia hotarului, care protejează spațiul intra muros, de eventualele manifestări malefice din exterior, a generat multe rituri și practici magice. Unele au dispărut definitiv, cum sunt practicile magico-medicale, respectiv vânzarea copilului pe fereastră, sau ceremonii circumambulatorii de tipul înconjurării casei cu o poveste, care purifică și protejează locul. Altele au lăsat în cultura actuală supraviețuiri relictuale. De pildă, riturile de trecere a unui prag se manifestă azi ca descoperire a capului și descălțare la intrarea într-o casă, călcarea cu piciorul drept într-un spațiu nou, primirea cu pâine și sare etc. (Oișteanu 1998, 153-164).

Dacă ieșim din filozofia culturii și din antropologie, studiile mai recente, de sociologie și psihologie, definesc spațiul în special ca distanță interumană de comunicare personală și mai puțin ca un teritoriu colectiv cu valențe simbolice. Atunci când se mai păstrează harta simbolică și se identifică tendințele de dezvoltare și de ierarhizare a spațiilor, centrul mundi își pierde definitiv importanța și fascinația. În primul rând, jumătatea de secol de comunism a descralizat și a descentralizat vatra, centrul simbolic al comunității. Desființarea multor sate și ascensiunea orașelor resistemizate, cu mai multe centre, cu noi cartiere, au determinat atomizarea spațiului locuit și entropia schemelor simbolice, simetrice, care cartografiau altă dată lumea consacrată. Spațiul actual nu se mai organizează ierarhic dinspre centru spre margini, ci dimpotrivă, se caută periferia, evadarea, respirația largă. Satul global devine tot mai mult o realitate, trăim o aliniere incontestabilă la modelul occidental. Centrul orașelor e părăsit de rezidenți, în favoarea companiilor, a birourilor, deci a muncii cotidiene. Mai mult, importanța spațiului fizic dispare treptat, odată cu mutarea vieții sociale în mediul virtual. Rețelele online preiau rolul piețelor, a locului comun, de partajare și dispută socială.

Rămânând totuși în spațiul social tradițional și revenind la dimensiunile proxemice, zona personală începe acolo unde se sfârșește zona intimă, ca un al doilea înveliș invizibil al corpului. Pentru japonezi, de exemplu, spațiul personal este mai restrâns, pentru că ei suportă mai bine aglomerația. În schimb, anglo-saxonii se apropie cel mult până acolo unde s-ar putea atinge cu vârful degetelor dacă ar întinde mâinile (Hall 1959, 203). Românii discută comod și la cea mai mică distanță, până la încheietura mâinii. Prin urmare, un străin, stabilit temporar în România, s-ar putea simți

în largul lui sau, dimpotrivă, stânjenit de prea decisa apropiere a unui cvasinecunoscut. Un vecin binevoitor, un consilier, un funcționar pot fi bine intenționați, chiar dacă par să sufoce zona personală a celui de lângă el.

Cronemica; aspecte culturale specifice

Tot Edward T. Hall a introdus și termenul cronemică, numele disciplinei care studiază percepția și utilizarea timpului. Cartea lui despre timp ca element cultural, *The Dance of Life* (1983), postulează importanța discutării acestei dimensiuni în comunicare, întrucât de la percepția diferită a timpului pornesc valuri de idiosincrazii culturale. După Hall, există un timp monocronic și unul policronic. În primul, evenimentele sunt programate ca unități separate – un singur lucru într-un anumit timp, în timp ce al doilea favorizează implicarea în mai multe lucruri deodată. Pentru culturile monocronice, cum sunt cele vestice, timpul este considerat o realitate tangibilă. Expresii metaforice precum „am pierdut timp”, „am câștigat timp”, „mi-am omorât timpul”, „a trecut timpul” sunt înțelese ad litteram (Hall 1983, 43). Structurile temporale de acest tip sunt arbitrare și impuse, nu sunt conforme cu ritmurile biologice, de aceea trebuie învățate și exersate de către indivizi. Organizarea de tip monocronic limitează interacțiunile interpersonale și îi determină pe oameni să gândească și să recepteze realitatea într-o manieră fragmentară. Acolo unde e nevoie de creativitate, modelul monocronic e disfuncțional, pentru că răspunde acțiunilor liniare. Culturile policronice, din care fac parte cele estice și sud-europene, pun accentul mai mult pe angajamentul individului și îndeplinirea sarcinilor, decât pe respectarea unui orar precis, concentrarea asupra evenimentelor e superficială, iar atenția distributivă. Timpul este văzut mai puțin concret decât în sistemele monocronice. Niciunul dintre modelele temporale nu este ideal, susține chiar teoreticianul lor, ambele au atât avantaje cât și dezavantaje. Însă cea mai acută problemă e neînțelegerea diferențelor de percepție ale indivizilor care încearcă să comunice din interiorul unui sistem temporal diferit de al interlocutorului.

Pentru specificitatea temporalității românești, studiul etnologic al lui Ernest Bernea oferă o bună sinteză a proiecțiilor tradiționale despre timp. În primul rând, țăranul român nu percepe măsurarea timpului cu unități de lungime, nu „cronometrează” precis și egal duratele. Totuși, nu se poate spune, cum o face Rădulescu-Motru, nici că nu are noțiunea de timp. Doar că îl împarte după alte coordonate. De pildă, dimineața nu e între orele șase și zece, ci e alcătuită din dinspre ziuă, mijit, zori, răsărit și dimineață. La fel apar și celelalte părți ale zilei, segmentate după ritmurile cerului și ale corpului. Lunile sunt și ele diferite: Gerar, Cireșar, Brumărel etc. sunt mai vii și mai relevante, legate de ritmul vegetației și al vremii. Anul e segmentat de sărbători religioase și rituri adiacente, posturi și petreceri rituale (Bernea 1985, 208-212). Mai mult decât modul tradițional de gândire a spațiului, percepția veche despre timp continuă să alimenteze imaginarul colectiv și să determine comportamente sociale coerente cu tradițiile: o anumită ritmare religioasă a anului,

celebrarea excesivă a duminicii și a sărbătorilor sau a zilelor libere care se amplifică prin „punți” de weekend prelungit, validate de structurile administrative naționale etc.

Relaxarea temporală românească are destul de puțin în comun cu rigiditatea timpului monocronic. Cultura chineză sau germană pune un preț deosebit pe punctualitate. Întârzierea la o întâlnire are dublă valoare negativă: subminează imaginea întârziatului și e o insultă la adresa persoanei care așteaptă. Culturile policronice, din America Centrală și de Sud acordă prea puțină atenție întârzierilor, pentru că oamenii dau prioritate evenimentelor din cursul zilei prezente, mai mult decât planificărilor din agendă (Șerbănescu 2007, 140). Românii se situează, și din acest punct de vedere, între Orient și Occident. Sfertul academic de întârziere acceptat în Franța se întinde pe mai mult de 15 minute la noi, fără să ajungă la o oră, cum se întâmplă frecvent în țările Orientului Mijlociu.

Cele două dimensiuni, spațiul și timpul, sunt interdependente și separarea lor e artificială: spațiul se modifică și se determină temporal, în vreme ce timpul are caracteristici precise, în funcție de spațiul etnogeografic care îl definește cultural. Prin urmare, în comunicarea interculturală, deschiderea, curiozitatea și respectul pentru felul în care cultura nouă, de imersiune, determină aceste constante sunt esențiale pentru evitarea idiosincraziilor sau chiar a blocajelor în comunicare.

Activități interculturale: câteva propuneri

Activitățile propuse mai jos pot aduce un grad suplimentar de conștientizare a specificităților temporale și spațiale. În plus, pot crea abilități utile în comunicarea cu românii, pentru orice membru al altei culturi. Fie că se desfășoară într-un cadru instituțional, formal, fie că au loc în situații izolate și nonformale, jocurile propuse mai jos sunt eficiente și utile pe termen lung. Sursa lor e ghidul All Different All Equal. Education Pack (1995/2016, p. 52-197), creat și recomandat de Consiliul Europei, în campaniile repetate împotriva xenofobiei și intoleranței. Ghidul recomandă patru categorii de activități, într-o ordine logică a progresului în comunicare. Prima categorie include jocurile de atmosferă, de stabilire a legăturilor între participanți. A doua e formată din jocuri ce pun în discuție imaginile pe care ni le facem despre oameni din culturi diferite, deci care atrag atenția asupra stereotipurilor. A treia secțiune are în vedere surprinderea mecanismului social, economic, cultural și educațional care stă la originea situațiilor de blocare a comunicării, refuz, excludere și marginalizare. În final, a patra categorie cuprinde activități ce încurajează tinerii să acționeze pentru a aduce o schimbare socială bazată pe egalitate și pe acceptarea diferențelor (ADAEEP, 59). Am ales patru activități din prima și a treia categorie în special, care pun în discuție particularități culturale și etnice legate de timp și de spațiu. Reamintim că toate activitățile se adresează studenților internaționali care sunt pentru câțiva ani rezidenți în România, dar pot fi adaptate oricărui grup interesat de interculturalitate și de conștientizarea stereotipurilor etnice.

Culturodicționarul explorează prima imagine pe care cineva și-o face despre o țară nouă și, în special, stereotipurile și prejudecățile despre aceasta. Participanții se

împart în grupuri de trei-patru persoane și fiecare grup alege un reprezentant. Coordonatorul le șoptește reprezentaților același cuvânt, pe care ei vor încerca să-l deseneze. Ceilalți membri ai echipei ghicesc cuvântul. Nu au voie să pună întrebări, ci doar să-și comunice supoziția, confirmată sau infirmată de cel care desenează. Dacă o echipă ghicește, trebuie să se oprească, să scrie cuvântul pe foaie, dar să păstreze secretul. Apoi, alt membru al echipei va fi reprezentant, până când ajung toți să deseneze măcar o dată. Cuvintele utile pentru spațio-temporalitatea specifică ar putea fi: „deal-vale”, „distanță personală”, „descălțare”, „punctualitate”, „orar de lucru”, „programare” etc. La final se cere grupurilor să afișeze desenele, ca să se poată compara și discuta interpretările diferite ale aceluiași cuvânt. „Artiștilor” li se cere să spună de ce au ales o anumite imagine. Se discută de unde vin imaginile, indiferent dacă sunt pozitive sau negative, și ce efect au asupra relațiilor noastre cu oamenii despre care sunt.

Doar fă ce ai de făcut! e o simulare ce pune în lumină discriminarea persoanelor diferite de noi. Participanții se împart în patru grupuri și fiecare echipă stă într-un colț al sălii, ca să poată lucra fără să fie deranjată. Toți primesc foarfece, ziare, lipici. Primele trei grupuri primesc același mesaj: „Faceți un colaj ce reprezintă primăvara (vara, toamna). Puteți începe când doriți și aveți la dispoziție 20 de minute.” Al patrulea grup primește însă un mesaj de tipul „Tus mio flobute oacari imesol iufca ur. Puteți începe când doriți și aveți la dispoziție 20 de minute.” Coordonatorul se plimbă apoi prin sală și îi laudă pe cei din primele trei grupuri, dar îi blamează pe cei din grupul al patrulea, fiindcă nu fac ce li s-a spus. După 20 de minute se pune punct activității. Dacă primele trei grupuri mai au nevoie de timp, li se mai dau 2-3 minute, dar nu și celor din grupul al patrulea. La final, se discută situația, începând cu câteva întrebări utile în debriefing: Vedeți vreo legătură cu viața reală? Cine e de fapt al patrulea grup în societate? Cum suntem tentați să-i acuzăm pe cei care deja au probleme de înțelegere a mesajelor? Cum reacționează cei care sunt victime ale neînțelegerii? De ce e dificil să ne adaptăm la intervale de timp și la sarcini pe care le considerăm ambigue sau injuste?

Copilăria este un joc didactic foarte util pentru creșterea empatiei în grupurile multiculturale. Se formează echipe de câte 4-6 persoane și li se spune să discute despre ce au făcut fiecare în copilărie. Se oferă și întrebări de sprijin de tipul: La ce vârstă te-ai dus la școală? Cine mai era în familia ta? Ai participat la Școala de duminică sau la alt tip de educație religioasă? Ai lucrat când erai copil? Ce jocuri îți plăcea să joci? A trebuit să te ocupi de frați mai mici? Unde îți plăcea să te joci și cu cine? Câte ore te jucai pe zi? Părinții erau mereu aproape? În partea finală, de reflectare asupra activității, li se cere participanților să spună ce-au găsit interesant în exercițiu și apoi să compare experiențele auzite. Li se cere să spună și dacă prietenii și vecinii lor au avut aceleași obiceiuri în copilărie. Se insistă asupra diferitelor percepții de timp și spațiu în copilărie. Se discută și despre evenimentele politice și sociale importante din țara lor în perioada respectivă. De multe ori, așa numitele „diferențe culturale” sunt în egală măsură economice, sociale sau politice.

Povestea mea compară experiențele și explorează diferențele și similaritățile dintr-un grup. Scopul activității este, pe de o parte creșterea curiozității și a empatiei pentru participanții din altă cultură, pe de altă parte generarea unei priviri mai critice asupra poveștii proprii de viață. Se începe prin trasarea unui calendar pe tablă, care începe în anul nașterii celui mai în vârstă participant și se termină în prezent. Coordonatorul cere fiecărui membru să se gândească la trei evenimente publice care le-au marcat viața și apoi li se spune să le noteze sub anul corespunzător din calendarul comun. Pot fi evenimente politice, istorice, sportive, muzicale etc. Fiecare va justifica de ce lucrurile notate sunt atât de importante pentru ei. La final, participanții sunt întrebați dacă au fost surprinși de evenimentele notate de ceilalți și dacă le sunt sau nu familiare. Se poate discuta și de ce suntem mai atașați de unele evenimente mai mult decât de altele. Se subliniază că, deși trăim în culturi similare, conferim grade de importanță diferite aceluiași moment.

Deși fiecare dintre activitățile propuse explorează timpul și spațiul cultural în grade diferite, ele sunt utile și pentru discutarea altor aspecte culturale, ca religia, relațiile familiale, modul de adresare, reprezentarea identitară etc. Deci, încurajăm extinderea și diversificarea lor.

Concluzii

Cum sperăm că am reușit să accentuăm, spațiul și timpul prezintă particularități culturale locale, a căror cunoaștere e esențială în comunicarea interculturală. Situații și din acest punct de vedere între Orient și Occident, românii se raportează la cele două dimensiuni fără extremisme, dar cu câteva elemente specifice. Cultura tradițională a lăsat elemente reziduale în conștiința actuală, dar spațiul mioritic sau timpul segmentat tradițional încep să fie datate, în favoarea adoptării modelelor occidentale. Totuși, proxemica păstrează spațiul interpersonal redus, iar cronemica favorizează modelul vechi, al policroniei, cu o raportare destul de relaxată la timp. Activitățile propuse în a doua parte a studiului sunt o modalitate de a comunica nou veniților în cultură realitățile spațio-temporale autohtone, cu intenția de a le facilita imersiunea culturală coerentă, cu obstacole cât mai puține.

Referințe bibliografice

- Bernea, Ernest. 1985. *Cadre ale gândirii populare românești. Contribuții la reprezentarea spațiului, timpului și cauzalității*. București: Cartea Românească.
- Blaga, Lucian. 1936. *Spațiul mioritic*. București: Cartea Românească.
- Crouch, Ned. 2004. *Mexicans and Americans. Cracking the Culture Code*. New York: Intercultural Press. A Nicholas Brealey Publishing Company.
- David, D. 2015. *Din psihologia poporului român. Profilul psihologic al românilor într-o monografie cognitiv-comportamentală*. Iași: Polirom.
- Gavreliuc, Alin. 2011. *Psihologie interculturală. Repere teoretice și diagnoze românești*. Iași: Polirom.
- Hall, Edward T. 1959. *The Silent Language*. New York: Doubleday & Company.
- Hall, Edward T. 1983. *The Dance of Life. The Other Dimension of Time*. New York: Anchor Press.
- Oișteanu, Andrei. 1998. *Mythos și Logos. Studii și eseuri de antropologie culturală*. București: Nemira.

- Samovar, L.A., Porter L.E., McDaniel E.R. 2013. *Communication between Cultures*. Boston: Wadsworth, Cengage Learning.
- Șerbănescu, A. 2007. *Cum gândesc și cum vorbesc ceilalți. Prin labirintul culturilor*. Iași: Polirom.
- Vasilescu, A. 2007. *Cum vorbesc românii: Studii de comunicare (inter)culturală*. București: Editura Universității din București.

Sigle

ADAEEP = *All Different All Equal. Education Pack. Ideas, resources, methods and activities for informal intercultural education with young people and adults. Part of the European Youth Campaign against Racism, Xenophobia, Anti-semitism and Intolerance*. 1995-2016. Final editor and coordinator: Rui Gomes. Adresă URL: <https://rm.coe.int/1680700aac>.